

Baixa densitat i desenvolupament: dos conceptes antagònics?

Eduard Font¹

CRPEE (U.A. CNRS). Université Montpellier I.
Espace Richter. Avenue de la Mer - BP 9609. 34054 Montpellier Cedex. France

Data de recepció: juliol 1995

Data d'acceptació: març 1996

Resum

L'article parteix de la idea que els espais rurals de baixa densitat no es troben forçosament condemnats al declivi, tal com fins ara ha mostrat la visió històrica del procés d'urbanització de la societat i el seu corol·lari, la desertificació rural. Diversos signes van a favor d'un canvi de tendència en aquests dos espais oposats: aquests signes són de tipus social —desig de nous estils de vida, rebuig de les concentracions urbanes, etc.— i econòmic —possibilitats d'instal·lació més lliure de certes activitats (especialment de serveis); o bé inducció d'activitats destinades a l'estabilització o l'augment de població—. Les noves tendències han fet sorgir problemes a causa de la visió i la voluntat diferents de desenvolupament entre la població autòctona i la nouvinguda.

Paraules clau: desenvolupament econòmic, migracions, espai rural, recursos locals.

Resumen. *Baja densidad y desarrollo: ¿dos conceptos antagónicos?*

El artículo parte de la idea de que los espacios rurales de baja densidad no se encuentran forzosamente condenados al declive, como ha mostrado hasta el momento la visión histórica del proceso de urbanización de la sociedad y su consecuencia, la desertificación rural. Hay diversos signos a favor de un cambio de tendencia en estos dos espacios opuestos: unos de tipo social —deseo de nuevos estilos de vida, rechazo hacia las concentraciones urbanas, etc.— y otros de tipo económico —posibilidades de instalar ciertas actividades (especialmente servicios), inducción de actividades destinadas a la estabilización o al incremento de la población—. Las nuevas tendencias han hecho surgir problemas debido a los intereses distintos entre la población autóctona y la inmigrada.

Palabras clave: desarrollo económico, migraciones, espacio rural, recursos locales.

1. L'article té com a base una comunicació presentada a la conferència sobre el desenvolupament durable que va tenir lloc el novembre de 1994 a Andorra la Vella. Dono particularment les gràcies a Julia López per la traducció, els comentaris i els arreglaments del text original de la comunicació.

Resumé. *Faible densité et développement: deux concepts antagoniques?*

L'article se fonde dans l'idée que les espaces ruraux à faible densité ne se trouvent pas forcément condamnés à la disparition, comme a été défendu jusqu'à présent par la vision historique du processus d'urbanisation de la société et leur corollaire, la désertification rurale. Plusieurs signes sont en faveur d'un changement de tendance dans ces espaces opposés: de caractère social —désire de nouveaux styles de vie, rejet des concentrations urbaines, etc.— et économique —possibilités de localisation plus libres pour certaines activités (spécialement des services); ou bien induction d'activités destinées à la stabilisation ou la croissance de la population—. Les nouvelles tendances ont fait apparaître des problèmes dû à la différente vision et volonté de développement entre la population autochtone et celle de nouvelle localisation.

Mots clé: développement économique, migrations, espace rural, ressources locales.

Abstract. *Low density occupation and development: incompatible concepts?*

The article is based on the hypothesis that rural areas with low density occupation are not inevitably condemned to decline, as has been demonstrated until now through a historical reading of the process of the urban transformation of society and the parallel process of rural desertification of population. There are several indications of changing trends in both areas —of a social nature: a desire for new life styles, the rejection of large urban agglomerations, etc.— and of an economic nature: the possibility of a more flexible location of certain activities (especially of services); and also the establishment of activities designed to stabilize or increase population numbers. These new trends have caused certain problems to arise between the native and immigrant population, as a result of their different points of view on development.

Key words: economic development, migrations, rural areas, local resources.

Sumari

1. La visió del desenvolupament en els espais de baixa densitat	3. Les dificultats del desenvolupament territorial
2. Un cantó pirinenc com a mostra	4. Conclusió
	Bibliografia

1. La visió del desenvolupament en els espais de baixa densitat

El desenvolupament de l'espai rural i més encara de les zones de muntanya, en una dimensió humana, econòmica i espacial, porta cada vegada més persones —simples ciutadans i ciutadanes, polítics, responsables o investigadors i investigadores— a interrogar-se sobre aquest tema (Cloke, 1985; Richter, 1985). La resposta no està prou definida, la baixa densitat no condemna necessàriament al declivi (Duboscq i Mathieu, 1985).

A) *La desertificació omnipresent*

La desertificació dels pobles, dels camps i de les zones muntanyoses és la imatge més vinculada que tenim de l'entorn rural (Merlin, 1971; Beteille, 1981). L'observació de la realitat ens condueix a relativitzar la generalitat d'aquest procés (així com per exemple les contribucions dels autors anglesos i americans sobre el tema de la *counterurbanization*²). Més enllà de l'aspecte simbòlic i afectiu al qual hom relaciona l'espai, es tracta de saber si cal oposar-se a la desertificació en tots els casos i, en cas afirmatiu, com i a quin preu.

Fa la sensació que la visió de baix és sempre la de la lluita contra l'abandó del territori. La de dalt, menys submissa a la vinculació amb el territori, afavoreix la gestió, les opcions i les pressions pressupostàries i ambientals. Precisament per això, és molt difícil determinar si el retorn a l'estat de natura és millor o pitjor que l'ocupació de l'espai per part de la població.

D'altra banda, la lluita contra la desertificació no és quelcom que s'hagi de considerar en tots els casos de zones de baixa densitat. En efecte, les evolucions dels vint últims anys mostren una atracció creixent dels espais, de muntanya o no, pels individus i les unitats familiars (Rouzier, 1990; Del Canto Fresno, 1992). Al principi considerat com a exclusivament periurbà (Boudoul i Faur, 1982) aquest fenomen de reconquesta del món rural ha conegut una forta extensió espacial que l'ha portat a les portes dels pobles més allunyats (Bontron, 1985, 1993; Kayser, 1990, 1993; Schmitt, 1993). Concretitza decisions individuals clares i rellevants a contracorrent d'evolucions passades (Berger, 1975; Catanzano, 1987; Font, 1994a). És també fins ara l'únic veritable remei contra la desertificació, no ha estat sovint l'objectiu dels polítics més que pel fet d'ésser simples comparses d'aquestes iniciatives fonamentades, en general, en una elecció residencial.

B) *La dimensió humana del desenvolupament rural*

El desenvolupament de l'espai rural i de les zones de muntanya passa certament per la seva reinversió. Ara bé, si en termes de retorn a la natura l'impacte de les voluntats individuals és innegable, això no sembla suficient per construir un veritable desenvolupament. En efecte, per crear una dinàmica socioeconòmica en l'espai rural i, per tant, en les zones pirinenques, sembla quasi impossible portar a terme l'operació sobre tan sols bases individuals. Al contrari, és precís concebre projectes sobre bases col·lectives, utilitzant la cooperació dels individus i dels grups presents o que intervenen en l'entorn (Font i Thireau, 1995).

No obstant això, no s'han de descuidar les voluntats, les accions, les innovacions dels individus o de petits grups, que, en matèria de desenvolupament econòmic i social, són sovint iniciadors de procediments de manteniment o

2. Entre altres: Berry, B.J.L. (1976); Buller, H. i Hoggart, K. (1994); Champion, A.G. (1990); Champion, T. i Watkins, C. (1991); Cloke, P. (1985, 1993); Cross, D.F. (1990); Flowerdew, R. i Boyle, P. (1992); Frey, W.H. (1987); Hoggart, K. (1990).

de renovació d'activitats (Berger i Catanzano, 1985a, 1985b). Queden, això no obstant, quasi sempre al marge, fins que llurs projectes, llurs creacions, hagin fet la prova de la seva viabilitat o de la seva oportunitat. Si el seu paper de precursor o de «revelador» és important a nivell local, es fa, d'altra banda, necessari d'evitar, en la mesura del possible, que les temptatives de desenvolupament per imitació de realitzacions innovadores, no arribin a ser excessives i no portin a situacions de sobreproducció (tant en el camp dels béns com dels serveis). Així, un excés local d'habitacions d'allotjament, d'albergs de lloguer, n'és algunes vegades l'exemple.

C) Cap a una economia de segona

De la mateixa manera, vist en la seva globalitat, les zones d'escassa densitat no tenen futur si no és en la mesura que les autoritats locals, regionals o nacionals tendiran cap a un desenvolupament diferent del món oposat a la ciutat.

Des d'aquesta òptica, les zones rurals, en tant que espai perifèric, han respost a un cert nombre de desitjos individuals (conjunts residencials, dissociació accentuada entre el lloc de treball i el de residència, etc.), sovint recuperats per polítiques locals (parcel·lacions, instal·lacions col·lectives, etc.). Aquesta aflluència de noves poblacions ha portat a creacions d'activitats induïdes i algunes vegades a l'atracció d'altres activitats (Heenan, 1991). Hom pot aleshores interrogar-se sobre el rol de la població en un cert tipus de desenvolupament econòmic. En la visió economista de les migracions, la mobilitat dels individus es fa a partir de les zones menys dotades cap a les econòmicament més creixents. Ara bé, si el fort creixement de població rural concerneix principalment la part del camp més propera a les ciutats o a les aglomeracions urbanes, s'ha pogut percebre que un nombre consegüent d'individus migraven també cap a zones rurals de baixa densitat relativament allunyades de la influència urbana (Berger i Font, 1995).

En aquests espais, les migracions fonamentades en l'aspecte econòmic no són pertinents. Queden més aviat englobades en el marc de voluntats, de preocupacions individuals i familiars importants. Sobretot pel que fa a concepte de forma de vida, de preservació d'un cert entorn de vida autèntic o de medi ambient. L'aspecte econòmic no n'és absent, però no apareix com la preocupació primordial. Pels espais rurals més allunyats, la integració al model econòmic dominant estava essencialment subordinada a la provisió de recursos específics i llargament sol·licitats.

Així, a les zones de muntanya el termalisme pot formar part d'aquests recursos, igual que l'esquí. No obstant això, la gestió dels recursos naturals en termes econòmics s'enfronta sovint a dues visions contradictòries. D'una banda, la població autòctona, que considera sovint el mitjà natural com un recurs inexplorable i que es limita a explotar-lo. D'altra banda, les poblacions exteriors, vingudes el més sovint pel marc natural i que tendeixen principalment a preservar-lo (Catanzano, 1987). Sovint, aquests últims han pres consciència en el medi urbà de la importància de la conservació de l'entorn i de l'equilibri

dels ecosistemes, ja que aquests problemes es manifesten a la ciutat d'una manera encara més aguda i hi són, per tant, més perceptibles.

En aquest marc general de les interrelacions entre la població, l'economia i els recursos, inclòs l'entorn natural, hom pot observar situacions concretes d'espais rurals o de muntanya exposats a problemes de desenvolupament. Sota aquesta òptica observarem els resultats d'una enquesta sobre les activitats no agrícoles, efectuada l'abril de 1994 en el cantó de Sornia.

2. Un cantó pirinenc com a mostra

Sobre la base d'un estudi demogràfic i agrícola (Bretel i Poucheret, 1994) efectuat sobre els cantons més fràgils del Llenguadoc-Rosselló, el cantó de Sornia va ser escollit en els Pirineus orientals com a suport d'una enquesta sobre la dinàmica de les activitats econòmiques en un medi rural apartat, des d'una perspectiva agrícola i també des d'una perspectiva no agrícola.

Així, 25 empreses que exerceixen una activitat no agrícola han estat enquestades en el cantó amb una base de criteris que comprèn, entre d'altres, la fitxa de filiació de l'empresa, els antecedents de l'empresari, la gestió de l'empresa, la seva inserció en l'espai i el seu esdeveniment.

A) Sornia, un balanç demogràfic mitigat

La situació de Sornia en l'espai pirinenc, la seva posició geogràfica apartada, en fa un cantó enclavat, aïllat en el si d'un espai de baixa densitat. La població del cantó ha tingut una evolució relativament homogènia en la decadència. Vuit municipis sobre onze perden població, principalment des de 1975. Hom pot veure en la taula 1 que, sense l'arribada massiva de migrants, sobre-

Taula 1. Les migracions en la situació demogràfica del cantó: el paper determinant de les aportacions de població.

Població	Any 1975		Any 1982		Any 1990	
	Total	Inmigrants	Total	Inmigrants	Total	Inmigrants
Arboçols	85	19	81	19	78	24
Camposí	24	15	33	14	40	26
Felluns	57	4	42	7	48	13
Pesillà de Conflent	62	6	69	13	52	7
Prats de Sornia	105	10	87	22	58	8
Reboullet	127	15	107	26	101	20
Sornia	296	65	339	156	378	172
Tarerac	72	22	52	9	48	9
Trevillac	137	16	110	95	92	10
Trillà	76	17	64	51	51	12
El Viver	112	9	112	23	115	37
El Cantó	1.153	198	1.096	435	1.061	338

Font: INSEE RGP (1982-1990).

tot en el municipi de Sornia, el descens de la població hauria estat quasi irreversible.

Aquest cantó, a causa de les seves evolucions recents, sembla que sofreix més el seu entorn que no pas el modelar. Sornia capital té un fort creixement demogràfic des de 1975, en un conjunt cantonal a la baixa. Alguns municipis han perdut la tercera part de llurs habitants en quinze anys (Trevillac, Tarerac). Prats de Sornia ha vist disminuir a la meitat la seva població en el mateix període.

B) Una economia sota perfusió?

El creixement demogràfic del cantó de Sornia pot ser imputat essencialment a la implantació d'un CAT (centre d'ajuda pel treball per a minusvàlids) i d'una residència per a jubilats i de repòs. D'ençà d'aquestes implantacions, hom pot observar en la taula 2 que la població activa resident i la població activa amb una ocupació han augmentat entre 1982 i 1990. Certament, l'augment (del 2%) pot ser jutjat com a feble i sobretot excessivament concentrat sobre la capitalitat del cantó. No es pot dir menys que s'està lluny, a través de la demografia i l'ocupació, d'assistir a la desertificació total d'un cantó de 1.000 ànimes amb una densitat de set habitants per quilòmetre quadrat.

En el marc de les implantacions més amunt esmentades, l'origen es troba en una voluntat política que prové principalment d'un responsable local, rellevada després per una mobilització important. Aquestes implantacions han tingut el mèrit, si no de desenvolupar, almenys de mantenir i de consolidar el que ja existeix.

Així, la presència d'aquests centres ha permès, per exemple, la instal·lació d'una farmàcia i d'un metge, així com d'altres professions que tenen a veure amb el sector de la sanitat.

Taula 2. Evolució de la població activa.

Població	Any 1982			Any 1990		
	Total	Ocupats	Inmigrants	Total	Ocupats	Inmigrants
Arboçols	31	27	13	23	21	7
Camposí	12	12	7	16	15	14
Felluns	20	20	2	18	13	8
Pesillà de Conflent	27	21	5	13	13	2
Prats de Sornia	30	26	12	24	20	4
Rebollet	27	23	12	29	27	9
Sornia	98	93	50	159	144	83
Tarerac	25	23	4	16	14	3
Trevillac	51	51	42	32	31	3
Trillà	23	22	22	21	19	6
El Viver	39	34	7	44	40	5
El Cantó	383	352	176	395	357	154

Font: INSEE RGP (1982-1990).

Hom podria pensar que les migracions en llocs de baixa densitat porten a la renovació del recurs humà i, consegüentment, de les activitats econòmiques (Berger i Font, 1995). En el cantó estudiat, els habitants autòctons són al front de les activitats més tradicionals, com l'agroalimentària, el treball als boscos, la construcció, l'artesania. Per la seva part, els nouvinguts s'instal·len preferentment en l'agroturisme, l'art i les produccions culturals, producció de béns de servei adreçades a l'economia del lleure i, tanmateix, serveis, a les empreses o a les col·lectivitats, que podríem qualificar de «superiors», la qual cosa denota nivells de formació i capacitats específics (Klineberg, 1938).

C) Una visió antagònica del desenvolupament

Ara bé, no totes les persones instal·lades a Sornità veuen l'aportació econòmica d'aquests establiments de la mateixa manera. Per uns és un èxit evident, una batalla guanyada en la lluita contra la desertificació i, consegüentment, la disminució de la població i de l'ocupació. Pels altres, tot plegat, no són més que artificis del desenvolupament, i els llocs de treball només són perfusions públiques. La noresidència local d'una part dels empleats accentua encara més el caràcter considerat importat d'aquestes ocupacions.

Més enllà de les divergències d'opinió, de gran interès per les persones que s'interessen pel tema, aquest exemple pot, d'una manera més general, conduir-nos al qüestionament de la legitimitat econòmica i social del manteniment de tots els espais, notòriament fràgils, i a quin preu es fa.

3. Les dificultats del desenvolupament territorial

Sornità és també l'exemple de les dificultats que hom pot trobar per agrupar i mobilitzar els recursos humans d'un territori, en un projecte de desenvolupament. Així, les implantacions públiques han suscitat un cert escepticisme, ja que els treballs qualificats han estat molt sovint ocupats pels noresidents, la qual cosa s'explica per la manca de personal qualificat local. La noresidència és percebuda per nombrosos autòctons com una fuga de recursos. Pel mateix motiu, el poble de vacances apareix com una espina en la cohesió social vilatana, aquest micropol de desenvolupament roman, podríem dir, socialment discutit per una part de la població.

En aquesta aproximació de conflictes del desenvolupament apareixen dues oposicions principals, l'una que afecta les relacions entre els autòctons i els nouvinguts, i l'altra, les relacions entre els residents permanents i els residents temporals. La principal i més corrent és la primera.

Els desacords entre antics i nous

Aquesta oposició és sovint el fruit d'experiències diverses. Els autòctons han tingut sovint, durant decennis, la mateixa visió agrícola de l'estructuració de l'economia i del desenvolupament rural. L'agricultura ha estat i continua imbr-

cada al més profund de la família i de la societat autòctona, pel treball, l'habitable i l'espai. La segmentació entre agricultura industrial i agricultura artesanal s'ha accentuat i aquesta última, molt més discriminada en l'espai, necessita ésser renovada per idees, concepcions i organitzacions noves (Dedeire, 1995). Es tracta aleshores de passar de la producció i la venda de primeres matèries d'origen agrícola a la producció i a la venda de productes acabats o complets en una integració d'habilitats i competències diverses. De la mateixa manera, en el context d'aquestes oposicions entre antics i nous, es fa difícil pels autòctons veure com s'instal·len al seu món estrangers sospitosos d'aspirar a tenir pes en la societat local.

La confrontació no és tan sols social, s'exerceix també en l'àmbit del desenvolupament econòmic. Els migrants que no tenen el mateix passat, les mateixes arrels, tenen sovint un altre projecte per la dimensió econòmica del desenvolupament. Aquell que ha vingut a implantar-se en un lloc apartat per treure profit d'un tipus i d'un marc de vida específics, que ha, per exemple, creat una petita activitat aprofitant el turisme, ho tindrà difícil per fer comprendre a qualsevol que no sigui sensible a les mateixes preocupacions, que els paisatges, l'entorn, el marc de vida o de descans concebuts en una visió personalitzada, representen una altra dimensió de l'economia rural. Aquestes oposicions són conseqüència de les relacions seculares que els habitants dels espais rurals han mantingut i mantenen sovint encara amb el medi natural, recurs i benefici tot plegat. No són, en principi, hostils a una protecció i a una millor gestió del seu entorn, però el seu nexa reposa sobre referències diferents i de vegades tanmateix contradictòries amb les dels neorurals o dels utilitzadors temporals de la natura.

De la confrontació nooficial dels punts de vista, el debat es desplaça cap a l'escena política. Arribem aleshores a la fase de xoc frontal. Pels uns, la gestió local els ofereix l'únic espai de poder i de reconeixement que els queda. Pels altres, els suministra l'ocasió d'assaig i aplicació de les concepcions. És, això no obstant, el més habitual que d'aquesta confrontació resorgeixi la cohesió entre els antics. Són rares les llistes dels migrants reeixides en la seva realització, llevat d'integrar-se en un corrent d'oposició local.

4. Conclusió

Tenir en compte la globalitat dels factors en les estratègies del desenvolupament apareix certament com una necessitat pels qui tenen el poder de decisió i els responsables locals, i més particularment encara quan es tracta de zones fràgils. En efecte, captar la plena dimensió del fenomen de dinamització de les zones de muntanya és, en aquest aspecte, indispensable. Un cert nombre de constatacions permeten avançar que aquests casos de dinamització territorial són rarament portats a termini sense l'aportació o la cooperació entre els nous vinguts i els locals, i són sovint fruit dels primers els projectes innovadors.

Malgrat que això sigui de vegades difícil d'acceptar pels autòctons, és manifest que els migrants han de ser integrats a nivell local com a actors amb pro-

tagonisme. Sembla, doncs, primordial per avançar cap a un desenvolupament durador passar de l'experimentació individual a una gestió més col·lectiva dels recursos locals, humans i naturals. La solució rau a trobar punts de col·laboració entre les diverses poblacions a fi de concebre un desenvolupament global.

Bibliografia

- BERGER, A. (1975). *La nouvelle économie de l'espace rural*. Paris: Cujas. 286 p.
- BERGER, A.; CATANZANO, J. (1985). *Socio-économique de la reconquête de l'espace rural: les migrations dans l'arrière-pays languedocien*. Rapport CRPÉE-Commissariat au plan, 84 p.
- (1985). *Socio-économique de la reconquête de l'espace rural: le cas de P.A.C.A.*, CRPÉE, 114 p.
- BERGER, A.; FONT, E. (1995). *Migrations des hommes et créations d'activités en milieu rural profond*. Présenté au Séminaire Espace rural-Montpellier, gener, 20 p.
- BERRY, B.J.L. (1976). «The Counterurbanization Process: Urban America Since 1970». BERRY, B.J.L. (ed.) «Urbanization and counterurbanization». *Urban Affairs Annual Review*, vol. 11, p. 17-30. Beverly Hills: Sage.
- BETEILLE, R. (1981). *La France du vide*. Paris: Librairie Technique (Lirec), 252 p.
- BONTRON, J.C. (1993). «La reprise démographique confirmée». KAYSER, B. (dir.). *Naissance de nouvelles campagnes*. Paris: l'Aube/DATAR, p. 23-36.
- (1985). «Population et espace rural, vers une nouvelle dynamique». *Revue POUR la ruralité à l'horizon 2000*, núm. especial.
- BOUDOUL, J.; FAUR, J.P. (1982). «Renaissance des communes rurales ou nouvelle forme d'urbanisation». *Economie et statistique*, 149, p. I-X.
- BRETEL, J.M.; POUCHERET, R. (1994). «Typologie des espaces ruraux languedociens: une approche de la diversité des territoires ruraux». «La recomposition de l'espace rural». *REM*, núm. 165-166, 1 i 2, vol. 42, p. 73-94.
- BULLER, H.; HOGGART, K. (1994). *International counterurbanization*. Aldershot: Avebury, 144 p.
- CANTO FRESNO, C. del (1992). *Desarrollo rural ejemplos europeos*. Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación. Instituto Nacional de Reforma y Desarrollo Agrario.
- CATANZANO, J. (1987). «Retour vers l'arrière-pays». *Les cahiers de l'économie méridionale*, 9. Montpellier: CRPÉE, 358 p.
- CHAMPION, A.G. (1990). «Counterurbanization: the Conceptual and Methodological Challenge». CHAMPION, A.G. (ed.). *Counterurbanization: the Changing Pace and Nature of Population Deconcentration*, p. 19-33. Londres: Edward Arnold.
- (1990). «Conclusion: Temporary Anomaly, Long-Term Trend or Transitional Phase?». CHAMPION, A.G. (ed.). *Counterurbanization: the Changing Pace and Nature of Population Deconcentration*, p. 230-244. Londres: Edward Arnold.
- CHAMPION, T. (1992). «Migration in Britain: Research Challenges and Prospects». CHAMPION, T.; FIELDING, T. (ed.) *Migration Processes and Patterns: volume 1 Research Progress and Prospects*, p. 215-226. Londres: Belhaven Press.
- CHAMPION, T.; WATKINS, C. (1991). «Recent Development in the Social Geography of Rural Britain». CHAMPION, T.; WATKINS, C. (ed.). *People in the Countryside: Studies of Social Change in Rural Britain*, p. 1-21. Londres: Paul Chapman.

- CLOKE, P. (1985). «Whiter Rural Studies». *Journal of Rural Studies*, vol. 1, núm. 1, p. 1-9.
- CROSS, D.F. (1990). *Counterurbanization in England and Wales*. Aldershot: Avebury, 264 p.
- DATAR (1991). «La France rurale de 1989». A *La lettre de la DATAR*.
- DEDEIRE, M. (1995). «Stratégie de reconquête de néo-ruraux agriculteurs: la résurgence des terroirs». col-loqui *Territoires ruraux et formations*, Dijon, 7-8-9 de febrer de 1995.
- DUBOSQ, P.; MATHIEU, N. (1985). *Voyage en France par les pays de faible densité*. Tolosa: CNRS, 179 p.
- FAURE, A.; GERBAUX, F.; MULLER, P. (1989). *Les entrepreneurs ruraux, agriculteurs, artisans, commerçants, élus locaux*. Paris: l'Harmattan, 192 p.
- FLOWERDEW, R.; BOYLE, P. (1992). «Migration Trends for the West Midlands: Suburbanization, Counterurbanization or Rural Depopulation?» STILLWELL, J.; REES, P.; BODEN, P. (ed.). *Migration Processes and Patterns: volume 2 Population Redistribution in the United Kingdom*, p. 144-161. Londres: Belhaven Press.
- FONT, E. (1994). «Un schéma d'évolution démographique pour les communes rurales». *REM*, «La recomposition de l'espace rural», vol. 42 -1 i 2- núm. 165-166, p. 27-47.
- (1995). «Les entrepreneurs ruraux et leur lien au territoire». Actes del Col-loqui *Territoires ruraux et formations*. ENESAD, Dijon, 7, 8 i 9 de febrer de 1995.
- (1994). «Faible densité et développement: la fin d'une antonymie?». Col-loqui *Premières rencontres pyrénéennes pour l'environnement et le développement*, Andorra la Vella, 12, 13 i 14 de novembre de 1994.
- FONT, E.; THIREAU, V. (1995). «Dynamique économique et espaces de faible densité». *Présenté au Séminaire pluridisciplinaire Espace rural*. Montpellier, juny, 10 p.
- FREY, W.H. (1987). «Migration and depopulation of the Metropolis». *American Sociological Review*, vol. 52, abril, p. 240-257.
- GANNE, B. (1993). «L'industrialisation et la reprise des PME». KAYSER, B. *Naissance de nouvelles campagnes*, p. 105-118. Paris: l'Aube/DATAR.
- HEENAN, D.A. (1991). *The New Corporate Frontier - the Big Move to Small Town USA*. Nova York: McGraw-Hill inc, 262 p.
- HOGGART, K. (1990). «Let's Do Away with Rural». *Journal of Rural Studies*, vol. 6, núm. 3, p. 245-257.
- KAYSER, B. (1993). «Des campagnes vivantes». KAYSER, B. *Naissance de nouvelles campagnes*, p. 7-21. Paris: l'Aube/DATAR.
- (1990). *La renaissance rurale, sociologie des campagnes du monde occidental*. Paris: Armand Colin, 304 p.
- KLINEBERG, O. (1938). «The intelligence of migrants». *American Sociological Review*, vol. 3, núm. 1-6, abril, p. 218-224.
- LE BRAS, H. (1993). *La planète au village*. Paris: l'Aube/DATAR.
- MCCLEERY, A. (1991). «Population and Social Conditions in Remote Areas: the Changing Character of the Scottish Highlands and Islands». CHAMPION, T.; WATKINS, C. (ed.). *People in the Countryside: Studies of Social Change in Rural Britain*, p. 144-159. Londres: Paul Chapman.
- MERLIN, P. (1971). «L'exode rural». Travaux et documents de l'INED, *Cahiers*, 59, p. 1-228. Paris: PUF.

- OGDEN, P.E.; WHITE, P.E. (1989). «Migration in the later Nineteenth-and Twentieth Century France: the social and economic context». OGDEN, P.E; WHITE, P.E. (ed.). *Migrants in Modern France*, p. 1-12. Londres: Unwin Hyman.
- RICHTER, K. (1985). «Nonmetropolitan Growth in the late 1970s: The end of the Turnaround?». *Demography*, vol. 22, núm. 2, maig, p. 254-263.
- ROUZIER, J. (1990) «La mutation de l'arrière-pays méditerranéen ou un modèle de revitalisation des communes rurales». *Revue d'économie régionale et urbaine*, 5, p. 695-713.
- SCHMITT, B. (1993). «Structure spatiale et développement économique des espaces ruraux». 32è col·loqui de l'ASRDLE, *Aménagement et environnement*, Tours.
- VARTIAINEN, P. (1989). «Counterurbanization: Challenge for Socio-Theoretical Geography». *Journal of Rural Studies*, vol. 5, núm. 3, p. 217-225.